

Předmětem poslední kapitoly je nástin marxisticko-leninské teorie války a míru. Autor ji dělí na tři části: *Otázky války a míru v dílech zakladatelů marxismu; V. I. Lenin o válce a míru; Válka a mír v dokumentech mezinárodního komunistického hnutí po druhé světové válce.* Po přečtení této kapitoly se vnučuje řada otázek: není zde kvalitativní rozdíl mezi marxisticko-leninskou koncepcí války a míru a ztvárněním tohoto problému v nemarxistickém myšlení vyjádřen spíše verbálně než věcným teoretickým rozbořem? Podařilo se doložit několikrát připomínaný rozvoj marxisticko-leninské teorie války a míru také obsahově? Jak se v podmínkách atomového věku změnil mimo jiné vztah mezi válkou a politikou, funkce a úloha válek, problém spravedlivých a nespravedlivých válek, vztah válek, míru a revoluce, podmínky a předpoklady mezinárodní bezpečnosti vůbec a obrany socialismu zvláště? Je zde v potřebné míře zachycena nová kvalita konkrétně historických, třídně politických a nadtrždních celospolečenských realit a zájmů a jejich odraz v politice i v teorii marxismu-leninismu? Není zde protiválečné úsilí zemí socialistického společenství chápáno převážně jako sled reprodukce obsahu po sobě následujících programů míru?

I přes tyto otázky a výhrady kniha Miloslava Tríska *O vojne a mieri v dejinách filozofie* skýtá řadu podnětů a lze ji doporučit čtenářské pozornosti. V relativně ucelené podobě, s přihlédnutím ke konkrétně historické zkušenosti a s důrazem na uzlové body dějinného vývoje autor seznamuje veřejnost s názory nejvýznamnějších myslitelů na otázku, jež se dotýkala života a smrti nejdříve tisíců, později statisíců a miliónů lidí, a v dnešní době se stala křižovatkou mezi bytím a nebytím. Při hledání cest k žádoucí perspektivě není marné vracet se i k poučením minulosti tím spíše, že na rozdíl od všech předchozích epoch skutečnou alternativou současnosti již není možnost vojenského vítězství toho či onoho společenského zřízení nad druhým, nýbrž buď mírové řešení existujících rozporů a spolupráce při překonávání globálních problémů, nebo společný a všeobecný zánik.

Iľja Žáček

R. Roško a kol.: Zbližovanie robotníkov a inteligencie

Bratislava, ÚFSSAV 1986, 232 s.

Zvykli jsme si rozdělovat sociologické práce na teoretické studie a na výsledky empirických sociologických výzkumů. Ve výzkumné produkci sociologických pracovišť se však čas od času objeví publikace, která teoretická východiska podrobuje empirickému ověření a spojuje informativnost výzkumné zprávy s teoretickým přínosem monografie. Podle mého názoru k takovým patří i studie kolektivu pracovníků Ústavu filozofie a sociologie SAV vedeného Robertem Roškem.

Zvýšené nároky na sociologickou práci se odrážejí v požadavku a bezprostřední společenské potřebě průběžného budování teorií středního dosahu jako součásti běžné sociologické produkce. Slovenští sociologové vytyčili tento úkol na svém prvním sjezdu v závěrech jednání druhé pracovní skupiny „Dynamika vzťahov socialistického spoločenského, skupinového a individuálneho vedomia“ slovy: „...formovanie strednourovňovej teórie je dôležitou formou prekonania nesystematickosti a roztrieštenosti deskriptívno-empirického prístupu k spoločenskej realite. Samotná teória strednej úrovne skrýva v sebe značné prakticko-kvalifikačné možnosti, ktoré zefektívňujú využitie sociologických poznatkov v spoločenskej praxi.“ (1)

Soubor studií výzkumného kolektivu K. Čukan, J. Košta, A. Ritomský, R. Roško (vedoucí) a F. Tašký je jednak souhrnným výsledkem rozboru výzkumných dat národní části mezinárodního projektu Sbližování dělnické třídy a inteligence, zároveň však představuje cenný (a v současné sociologické produkci dosti řídký) příspěvek k rozvoji marxistické sociologické teorie spolu s její částečnou verifikací. Tato skutečnost se také stala rozhodujícím důvodem pro zpracování předkládané recenze.

Struktura publikace napovídá, jakým způsobem a s jakými východisky autoři k výzkumu sbližování dělnické třídy a inteligence přistupovali, jaké výzkumné otázky si kladli. Text sestává z metodického a ze čtyř věcně orientovaných autorských příspěvků. Předložená recenze je členěna na část věnovanou všeobecnému informativnímu přehledu o obsahu publikace a na podrobnější rozbor teoretických výsledků výzkumné práce, které jsou soustředěny především v nejrozsáhlejší kapitole věnované základu procesů sbližování dělnické třídy a inteligence — rozvoji socialistické formy přivlastňování v naší společnosti.

Úvodní kapitola A. Ritomského *K metodike výskumu* se v relativně sevřené formě vyrovnává s obtížemi a úskalími mezinárodního výzkumného projektu i jeho národní součástí. Upozorňuje na obecné rysy a problémy mezinárodních výzkumných šetření i na specifické zkušenosti výzkumného týmu projektu *Sbližování dělnické třídy a inteligence*. Podává dostatečně podrobné informace o výzkumných kontextech projektu v rámci mezinárodní spolupráce akademií věd socialistických zemí, charakterizuje výzkumný projekt z hlediska metodologie, použitých výzkumných nástrojů, výběrových souborů a hodnověrnosti a reprezentativity dat. Zvláštní pozornost věnuje otázkám zpracování výzkumných dat, a to jednak použitým přístupům a analytickým metodám, jednak metodologickým úvahám o procesuální povaze objektu výzkumu a o potřebě zkoumání vnitřního pohybu „makrokontextů“ sbližovacího procesu. Klade závažnou otázku sociologické metodologické frontě: Jakými metodami, formálními postupy, resp. myšlenkovými přístupy lze dospět k myšlenkové reprodukci předmětu sociologického výzkumu jako myšlené dialektické totality, resp. její určité stránky?

Rozsáhlá studie *Rozvoj socialistickej formy privlastňovania — základ zblížovania robotníkov a inteligencie* (autor R. Roško) představuje hlavní teoretický přínos publikace. Autor v ní poprvé v rozsáhlejší, ucelené a logicky konzistentní podobě předkládá sociologické veřejnosti teorii společenského a domácího pracovního okruhu, včetně jejich gnozeologických (obecně filozofických), teoretických a metodologických východisek, jimiž jsou Leninova škála ekonomicko-privlastňovacích forem, Marxovo pojetí práce jako výrobní činnosti člověka (v abstraktní podobě) v její roli zprostředkování výměny látek s přírodou a v neposlední řadě vlastní teoretický rozbor reprezentativní části sociologické produkce zabývající se oblastí práce mimo kontexty plně zespolečenštěné socialistické formy práce v socialistickém podniku. Kapitola pokračuje podrobným rozбором jednotlivých sektorů domácího pracovního okruhu jako oblastí, do nichž se různou měrou a různým způsobem promítají procesy sbližování dělnické třídy a inteligence v ČSR a v SSR. V této obecné poloze je možno si položit otázku, zda předložená teorie je dostatečnou měrou verifikována na souborech dat z citovaného výzkumu *Sbližování dělnické třídy a inteligence*. V odpovědi je třeba položit důraz na přání, které však nelze adresovat jen kolektivu autorů publikace, aby také další, bohatší výzkumné soubory dat byly použity k ověření předložené teorie. Je jen škoda, že dosud neexistují například dostupné rozsáhlejší studie, které by na datech některého z velkých sociologicko-statistických šetření třídní sociální struktury z let 1978 a 1984 ověřovaly obdobně propracovanou sociologickou teorii středního dosahu.

Třetí část diskutované publikace představuje studie Jozefa Košty *Rozdiely medzi robotníkmi, zamestnancami a inteligenciou v priemysle ČSSR z aspektu fyzickej a duševnej práce*. Řešení tohoto tématu je založeno na obecné hypotéze výzkumného projektu o existenci procesu sbližování ve fyzické a duševní práci mezi dělníky a inteligencí v současné socialistické společnosti v ČSSR. J. Košta správně poukazuje na nutnost redukce úlohy s ohledem na možnosti empirické verifikace takto obecně postavené hypotézy v rámci realizovaného projektu. Ve skutečnosti bylo možno stanovit cíl — poznání sociálních rozdílů ve fyzické a duševní práci mezi sociálními skupinami pracujících v ČSSR. Studie vychází z rozboru údajů o pracovních místech — zprostředkujícím článku mezi obsahem práce a jednotlivcem (pracujícím). Baterie 32 proměnných, jimiž experti hodnotili pracovní místo na stupnici 1 až 9 bodů tvořila vstupní soubor dat pro řadu faktorových analýz, jejichž výsledky jsou předkládány a dále analyzovány. Ze závěrů studie je možno zdůraznit prokázání relativní samostatnosti zjišťovaného stupně tělesné namáhavosti práce a duševní náročnosti práce. Autor dochází k přesvědčení, že význam odstraňování tělesné namáhavé práce pro sbližování obsahu práce dělnické třídy a inteligence nelze přeceňovat. Pro dosažení cílů sbližovacího procesu se jako nejdůležitější v dané oblasti ukazuje proces zvyšování duševní náročnosti práce. Za zajímavý lze považovat poznatek, že „...o stupni duševnej náročnosti práce rozhodují v súčasnosti v našom priemysle skôr vykonávané pracovné funkcie ako technická vybavenosť pracovného miesta...“ (s. 144), což nepřímě svědčí proti strategii technizace práce jako hlavního prostředku sbližování dělnické třídy a inteligence ve sféře práce. Autor správně zdůrazňuje význam širšího zavádění řídicích prvků do náplně práce všech pracovníků jako podporujícího faktoru sbližovacích procesů.

Studie F. Taškého *Vzdelanie v zblížovaní robotníkov a inteligencie* tvoří čtvrtou kapitolu studované práce. Obsahuje úvod zmiňující použitou metodiku, oddíl vymezující základní pojmy a část věnovanou srovnání vzdělanostních struktur ekonomicky aktivního obyvatelstva ČSR a SSR v letech 1950 a 1980. Následuje rozbor výzkumných dat z hledisek 1. komparace vzdělanostní struktury dělníků a tech-

nicko-hospodářských pracovníků, 2. nároku na vzdělání, 3. využívání vzdělání, 4. vztahu ke vzdělání a 5. vzdělanostní mobility. Tím jsou v relativně sevřené formě, dané omezeným rozsahem studie, pojednány rozhodující otázky studovaného tématu. Je však možno se ptát, v čem spočívá a čím je vysvětlitelný zdánlivě paradoxní kontrast mezi relativně optimistickou charakteristikou vývoje vzdělanostních struktur českého i slovenského obyvatelstva z první části studie a zjištěními subkapitoly věnované vzdělanostní mobilitě. Vzestupná intergenerační vzdělanostní mobilita dětí dělníků a sestupná intergenerační vzdělanostní mobilita dětí technicko-hospodářských pracovníků v průmyslu souvisí s vývojem vzdělanostní struktury v sedmdesátých a dále i v osmdesátých letech a má jen velice zprostředkovanou vazbu na vzdělanostní vzestup, který naše společnost realizovala prakticky za celé dosa-
vadní období socialistické výstavby, jež je předmětem datové komparace (s. 153). Vzdělanostní analýzu konkrétního výzkumu by bylo v úvodní části studie vhodnější doplnit rozбором statistických dat za sedmdesátá léta, popřípadě úvahou o celospolečenských možnostech a limitech dalšího vzestupu vzdělanostní úrovně nejmladších věkových kohort. Logika zajímavých výsledků provedených analýz by pak byla zřejmější a závěry jednoznačnější.

Z hlediska vědecké etiky lze autora studie kritizovat za to, že rozsáhlé užití indexu rozdílů distribucí ρ v rámci datových analýz nedoplnil odkazem na některou z čet-
ných prací F. Charvát, který tento index v sedmdesátých letech zavedl do sociolo-
gických analýz. Index rozdílů distribucí ρ F. Tašký doplnil „indexem rozdílů skóre R_3 “, který zavádí (s. 148) jako vážením modifikovanou obdobu indexu rozdílů distribucí. Charakteristiku zajišťování vah pro tento index v poznámce 1 (s. 179) nelze však považovat za dostačující. V dalším textu studie je pak většinou uváděn jen „index rozdílů“ bez další specifikace, který z uvedených vzorců byl použit.

Přes uvedené metodické nedůslednosti studie přesvědčivě poukazuje na některé celospolečensky závažné skutečnosti v oblasti vzdělání, například na relativně vysoký (cca 40 %) podíl pracovníků nesprávně zařazených z hlediska odborného vzdělání (buď nesplňují, nebo překračují požadované vzdělání) a upozorňuje na značné národohospodářské ztráty a celospolečenské škody způsobené tímto neadekvátním zařazením. Nezávisle provedené analýzy reprezentativních výběrových šetření závažná zjištění této studie vesměs potvrzují a prohlubují.

Pátá, závěrečná studie zařazená do publikace *Zbližovanie robotníkov a inteligencie v politických aktivitách* (autoři K. Čukan a R. Roško) klade celou řadu otázek o participaci příslušníků dělnické třídy a inteligence na řízení a politických aktivitách i o vědomé složce této participace. Uvědomělá snaha o vytěžení maxima poznatků z výzkumných dat a o teoretické uchopení studované problematiky vedla na jedné straně autory k velice závažným zjištěním, překračujícím obvyklou úroveň závěrů ze sociologických šetření, na druhé straně však učinila text nezvykle obtíž-
ným, alespoň ve srovnání s texty většiny výzkumných zpráv s obdobnou tematikou. Úvahy i jejich řetězení, včetně použitých datových analýz, jsou korektní a dobře provázané. Čtenář si však musí zvyknout na používané pojmy a pečlivě sledovat nit argumentace, aby po několika odstavcích nezjistil, že neví, o čem je řeč. K nesporné zajímavým výsledkům této studie náleží zjištění, že relativně vysoká úroveň organizovanosti (politické i odborové a mládežnické) se na úrovni funkcionářského aktivu diferencuje. Například na úrovni tvorby členské základny relativně homogenní útvar složený z kvalifikovaných dělníků a středně vzdělaných technicko-
hospodářských pracovníků se z hlediska podílu funkcionářů v obou skupinách významně liší. Pro praktickou politickou práci je závažné zjištění, že nejnižších hodnot organizovanosti i funkcionářského zapojení dosahují nekvalifikovaní dělníci, ve zkoumaném souboru především ženy (tvořily 70 % nekvalifikovaných dělníků). Ve sféře účasti na řízení výroby, která tvořila druhou oblast zájmu studie, patří k nejzávažnějším zjištěním, že značná část dělníků, kteří se podle objektivních měřítek účastní na řízení výroby „...to subjektivně necítí, neregistruje to, nie je si toho vedomá, či dokonca odmieta sebe i iným priznať, že sa na riadení výroby ako najfundamentálnejšej sociálnej činnosti fakticky zúčastňuje, že vykonáva čosi z funkč-
ného komplexu zjednoteného socialistického vlastníka rozhodujúcich výrobných prostriedkov?“ Autoři studie si v této souvislosti kladou řadu zásadních metodologic-
kých a teoretických otázek směřujících ke zkvalitnění a prohloubení výzkumu spo-
lečenského vědomí (např. s. 202).

Po celkové charakteristice jednotlivých studií recenzované publikace, jejich formy zpracování i způsobu řešení postavených problémů bych rád znovu obrátil pozornost k ústřední studii R. Roška, tentokrát z hlediska jejího přínosu pro rozvoj marxistické sociologické teorie.

Jak lze charakterizovat výchozí teoretické teze studia věnované rozvoji socialistické formy přivlastňování jako základu sbližování dělníků a inteligence?

V úvodu studie si autor klade otázku: „...do akej miery sa v totalite životných aktivít našich dnešných robotníkov a príslušníkov inteligencie udržujú (neprestávajú byť aktuálne a aktualizované) predsocialistické prívlastňovacie procedúry a ako sa výskyt a pohyb tohto komponentu odráža v celku zbližovacieho procesu?“ (s. 30). Při volbě přístupu ke zkoumání vychází z ověřených kroků třídně sociální analýzy, používaných již klasiky marxismu-leninismu. Poukazuje na to, že v každé vývojové fázi každé reálné společnosti se vedle čistých třídních typů vyskytují i smíšené třídní typy a že právě v obdobích přechodu od jedné společensko-ekonomické formace k druhé je jejich četnost a různorodost mimořádně velká. Kritizuje tezi, že v etapě budování rozvinuté socialistické společnosti ztrácí kritérium vlastnictví jakoukoli aktuální diferenciační účinnost ve vztahu k osobám, které se pracovní realizují ve státním socialistickém vlastnickém sektoru. Staví hypotézu, že kritérium ekonomických přivlastňovacích forem (vlastnictví výrobních prostředků) má diferenciační účinnost i v etapě budování rozvinuté socialistické společnosti. Další rozbor opírá o dva předpoklady: 1) ekonomicko-přivlastňovací sektor může být reprezentován osobami, které se účastní jeho reprodukce jen „částí svého pracovního úvazku“; 2) v principu je možné rozhodnout, zda jednotlivec ekonomicky participuje v jedné, dvou, případně více přivlastňovacích formách a v jakém poměru. Základem Roškem rozvíjeného teoretického konceptu vlastnictví (ekonomických přivlastňovacích forem) je Leninova škála ekonomicko-přivlastňovacích forem. Lenin v článku *O „levém“ dětinství a maloměšťáctví* charakterizuje pět kvalitativně odlišných ekonomicko-vlastnických typů: 1. naturální hospodářství, 2. zbožní malovýrobu, 3. soukromě hospodářský kapitalismus, 4. státní kapitalismus, 5. socialismus. (2)

R. Roško přesvědčivě argumentuje aktuálnost a adekvátnost použití Leninovy škály ekonomicko-přivlastňovacích forem v sociologickém výzkumu současné socialistické společnosti a poukazuje naopak na přeceňování klasifikační zásady, vyžadující jednoznačné zařazení předmětu, osoby, události do té nebo jiné klasifikační třídy a na neadekvátní zařazování jednoznačně pracovních aktivit od sféry tzv. „mimopracovního času“. Návnazně na rozbor uvedených rozporů navrhuje R. Roško přijmout v sociologické teorii pojmy „společenský pracovní okruh“ a „domácí pracovní okruh“. Autor, podle svého názoru oprávněně a argumentovaně, přijal a konkretizoval Marxův obecný pojem práce (3) jako výrobní činnosti, která v procesu společensko-historického vývoje přijímá společenské formy determinované aktuální společensko-ekonomickou formací, úrovní společenského rozvoje, včetně dělby práce a stupněm zespolečenštění dané oblasti práce. Rozvíjí sociologickou teorii směrem, který umožňuje hlouběji analyzovat reálné společenské procesy ekonomického přivlastňování v jejich konkrétních formách. Konstrukce idealizovaných teoretických objektů SPO (společenský pracovní okruh) a DPO (domácí pracovní okruh) jako operacionalizovatelných sociologických pojmů je pokrokem v dosavadní conceptualizaci této oblasti zkoumání svou praktickou použitelností v konkrétní sociologické analýze a schopností přispívat k rozvoji sociologické teorie.

Závěrem se pokusím zhodnotit využitelnost předložené sociologické teorie společenského a domácího pracovního okruhu pro teoretickou formulaci a empirické zkoumání otázek sociální struktury socialistické společnosti a zvláště pak nově postavených úkolů ekonomické sociologie při zkoumání ekonomicko-sociologické struktury společnosti.

T. I. Zaslavská za výchozí bod výstavby ekonomické sociologie považuje rozvoj odpovídající teorie a jako jeden z jejích hlavních úkolů klade výzkum ekonomicko-sociologické struktury společnosti. Touto strukturou rozumí „opakovaně se reprodukující systém vztahů mezi skupinami, které zaujímají různé místo ve struktuře řízení ekonomiky a společnosti, nacházejí se v různém vztahu ke společenské-

(2) Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 27. Praha, SNPL 1954, s. 331–332.

(3) Marx, K.: *Kapitál III./2*. Praha, Svoboda 1980, s. 331.

mu vlastnictví, liší se obsahem a podmínkami práce, stupněm sociálního zabezpečení, úrovní a zdroji svých osobních příjmů, objemem shromážděného rodinného majetku, orientací ekonomických zájmů a způsobem chování v ekonomické oblasti.“ (4) Jako základní kritéria této struktury používá Leninovy diferenční charakteristiky z definice tříd. Tyto určující znaky považuje Zaslavská za „... plně použitelné nejen k definování tříd, ale i k podrobnějšímu vymezení skupin lišících se sociální pozicí — vnitřtřídních, mezitřídních a mimotřídních skupin...“ (5) V tomto kontextu představuje Roškova teorie SPO a DPO výzkumný prostředek použitelný při zkoumání jedné z podstatných dimenzí sociálně třídního postavení. R. Roška formuluje stanovisko k této otázce jednoznačně: „... za podmínky, že se vzdáme zjednodušující představy o společenském pracovním okruhu jako o jediném a výlučném ekonomickém třídotvorném prostoru, pokud funkci třídotvorného prostoru připíšeme i domácímu pracovnímu okruhu“, pak se „... problém sblížení dělníků a inteligence ani v etapě budování rozvinutého socialismu neredukuje na odstraňování rozdílů v obsahu práce. Stále ještě se jedná také o homogenizaci v třídní ekonomické základně jedné i druhé“ (s. 112). Předložený teoretický model (ve své operacionalizované podobě) umožňuje prohloubit analýzu ekonomicko-sociologické struktury a společenských mechanismů jejího utváření pod povrch velkých sociálních skupin do jemného přediava jejich společenských vztahů a činností spjatých se sférou předsocialistických přivlastňovacích forem.

Studie R. Roška (a s jistým předstihem i realizovaný výzkumný projekt studia SPO a DPO) tak v teoretické i v empirické rovině řeší některé otázky, jejichž zodpovězení si klade za úkol ekonomická sociologie v Sovětském svazu. Přínosem pro výsledky práce zúčastněných řešitelských kolektivů by jistě bylo prohloubení mezinárodní spolupráce v této oblasti.

Recenzovanou publikaci mohu doporučit sociologické veřejnosti k hlubšímu studiu pro její aktuálnost, teoretický přínos i řadu inspirací.

Hynek Jeřábek

J. A. Pichňa: Sociologické problémy vynálezovského a zlepšovateľského hnutia v priemyselnom podniku

Bratislava, Práca 1987, 232 s.

V posledních letech sledujeme v knižní sociologické produkci z oboru sociologie průmyslu a podniku větší specializaci tematiky. Jsou vydávány monografie zaměřené k jednotlivým závažným problémům struktury a fungování společenského systému podniku, resp. rozsáhlejších průmyslových komplexů. Jednomu z mimořádně závažných témat je věnována kniha známého slovenského sociologa podniku doc. J. A. Pichňa. Název publikace ani dostatečně nevystihuje šíři problematiky, kterou se autor zabývá. Jde totiž o podrobnou sociologickou analýzu společenských podmínek, souvislostí a společenské role zejména technických novot a inovací. Potřeba důkladnějšího, komplexního a systémového pohledu na tuto problematiku je pocítována již delší dobu a také v Sociologickém časopise jsme na ni upozorňovali konstatováním, že se „sociologie průmyslových systémů postupně zaměří na zpracování sociologické teorie inovací či na doplnění dosavadních inovačních teorií o tento aspekt“. (1)

Poznatky, které Pichňova kniha přináší, mají význam pro sociologickou teorii i pro praxi hospodářského a sociálního řízení. Řešením sociologických otázek inovací autor navazuje na tradiční linii sociologické teoretické práce. V sociologické teorii — marxistické i nemarxistické — byla totiž vždy věnována velká pozornost společenské roli a společenským důsledkům novot (Innovation, Neuerung apod.), ať technických nebo společenských, a jejich konkrétních forem — objevů a vynálezů.

(4) Zaslavskaja, T. I.: *Aktual'nyje problemy ekonomiko-sociologičeskoj teorii*. Izvestija Sibirskogo otdelenija AN SSSR, Serija ekonomiki i prikladnoj sociologii 1987, vyp. 3, s. 5.

(5) Zaslavskaja, T. I.: *Ekonomika cez prizmu sociológie*. Sociológia 1987, č. 5, s. 493.

(1) Sociologický časopis č. 2/1986, s. 105.